

ЄВРОПЕЙСТИКА

Історико-політичні проблеми сучасного світу:
Збірник наукових статей. – Чернівці:
Чернівецький національний університет,
2017. – Т. 35-36. – С. 283-294

Modern Historical and Political Issues:
Journal in Historical & Political Sciences. – Chernivtsi:
Chernivtsi National University,
2017. – Volume. 35-36. – pp. 283-294

УДК: 327.88(470:4-11)

© Павло Катеринчук¹

Медіаполітика Росії як засіб політичного тиску у країнах ЦСЄ

Використання інформації як зброї у зовнішній та внутрішній політиці Росії – явище не нове. Проте інтенсивність й ефективність її використання зростає з кожним роком. ЄС та США лише нещодавно почали усвідомлювати потужний прихований вплив російських ЗМІ та пропаганди на громадську думку, включаючи виборчі процеси та діяльність державних адміністрацій. Західні держави почали розуміти, що російська дезінформація становить серйозну загрозу Сполученим Штатам та її європейським союзникам, у першу чергу щодо Польщі, країн Балтії та України. Більш того, на відміну від радянської пропаганди, сучасні методи російської інформаційної війни не категорично просувають порядок денний Кремля. Натомість вони прагнуть заплутати, приголомшити та відвернути увагу громадян від підтримки ЄС та України. Росія прагне підірвати підтримку європейських цінностей, поширюючи занепокоєння серед європейських союзників з метою посилення свого впливу. Для цього використовуються етнічні, мовні, регіональні, соціальні та історичні суперечності та стереотипи.

Як показує сучасний досвід, російські пропагандистські зусилля в Європі становлять важливу частину свого гібридного підходу до проектування сили. Незважаючи на те, що криза в Україні вперше звернула увагу Заходу на важливість і реальний зміст інформаційної кампанії в Росії, використання Кремлівської дезінформації було запущено задовго до кризи. Росія ретельно та цілеспрямовано готувала інформаційну війну проти України. Це стало можливим зі збільшенням її присутності у вітчизняному інформаційному просторі, а також із залученням (рекрутуванням) низки політиків, державних службовців та громадських діячів у відповідності зі своїми стратегічними цілями.

Ключові слова

Російські медіа, медіаполітика, країни ЦСЄ, кібербезпека, Україна.

**Russia Media Policy as an Instrumentality of Political Pressure
In Central-Eastern European Countries**

The usage of information as a weapon in foreign and domestic policies of Russia is not a new phenomenon. Still sophistication and intensity of it grows with each passing year. Recently the EU and USA have realized this powerful latent influence of Russian media and propaganda, including electoral processes and activities of State administration. They realized that Russian misinformation poses a serious threat to United States and its European allies, first and foremost with regard to Poland, Baltic States and Ukraine. Moreover, unlike Soviet propaganda, the modern methods of the Russian information war do not rudely promote the agenda of the Kremlin. Instead, they aim to confuse, daze and divert citizens from the EU and Ukraine support. Russia seeks to undermine the support of European values, producing disarray among European allies in order to increase its influence. Ethnic, linguistic, regional, social and historical contradictions and stereotypes are used for this purpose.

As current experience shows, Russian advocacy efforts in Europe make an important part of their hybrid approach to the projection of force. Despite the fact that the crisis in Ukraine for the first time drew the attention of the West to the importance and real meaning of the information campaign in Russia, the Kremlin's use of misinformation was launched long before the crisis. Russia carefully and purposefully prepared an information war against Ukraine. It has been increasing their presence in the

¹ Кандидат політичних наук, доцент кафедри міжнародної інформації, Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича, Україна, Email: pavlo.katerynychuk@gmail.com

information space, and also recruiting and sponsoring (corrupting) a range of politicians, civil servants and public figures in line with its strategic goals.

Keywords

Russian media, media policy, CEE countries, cyber security, Ukraine.

Постановка проблеми. У сучасних умовах міждержавні відносини України і Російської Федерації є надзвичайно напруженими. Росія, як один із гарантів територіальної цілісності України, порушила свої зобов'язання і вдалася до агресії. Здійснивши окупацію та анексію Криму, Росія показала, що для неї не існує норм міжнародного права та відповідних домовленостей, які закріплені договорами. Зараз ми спостерігаємо такий же сценарій, який був в Криму в східних регіонах України. Агресивні дії з боку нашого сусіда і стали рушійним фактором, що змусив занепокоїтись увесь світ, оскільки ніхто не може передбачити якими будуть наступні кроки Путіна, і саме це нерозуміння і спричиняє занепокоєння. Крок, який зробила Росія захопивши Крим показав, наскільки вразливою є система безпеки даного регіону. Порушивши Будапештський меморандум, Путін та його оточення ще раз засвідчили, що для них норми міжнародного права не мають вагомому значення.

Відтак *метою* даної наукової розвідки є визначення медіаполітики Російської Федерації як засобу політичного тиску у країнах Центрально-Східної Європи.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Незважаючи на досить велику кількість досліджень та публікацій на тему інформаційної безпеки та політичних процесів у країнах ЦСЄ, система медійна кампанія російських ЗМІ у цьому регіоні, застосування ними новітніх технічних можливостей та маніпулятивних технологій засвідчили вразливість їх інформаційного простору та подекуди неготовність урядів цих країн протистояти тиску російських ЗМІ. Чимало уваги проблемі інформаційного протистояння присвятили дослідники Інституту Разумкова, Національного інституту стратегічних досліджень при Президентіві України, українські дослідники тощо. Російська медіаполітика також була предметом наукових розвідок українських дослідників В. Горбуліна, І. Мельничука, О. Никонорова, Г. Хорунжія.

Виклад основного матеріалу. На думку авторитетного українського державного діяча, директора Національного інституту стратегічних досліджень при Президентіві України, Володимира Горбуліна, «світового порядку, який був до 2014 року, вже не існує»². На переконання Горбуліна, з цією реальністю усім, особливо на Заході, слід змиритися і думати про те, як не програти війну в цілому, адже ставка в цій війні – «життя демократичної моделі як такої»³. Він зазначає, пожежа гібридної війни палає чимдалі яскравіше. Очевидно, що причина таких оцінок провідних експертів не безпідставна, адже за останні кілька років на Сході Європи відбуваються складні процеси дестабілізації, котрі в першу чергу пов'язані із намаганням Росії повернути свій вплив на цей регіон, і утвердитися як глобальний лідер у світовому порядку.

Директор Національного інституту стратегічних досліджень також звертає увагу на те, що в якомусь сенсі нинішній «глухий кут» євроінтеграції - від Brexit до Каталонії виник саме через те, що під впливом геополітичних імперативів холодної війни в основу європейської інтеграції було покладено пріоритети винятково військово-політичні та політико-економічні, тоді як культурно-гуманітарні чинники було винесено «за дужки» інтеграційної проблематики. «Внаслідок зовні успішні європейський і євроатлантичний проекти виявилися не здатними сформувати перспективні відповіді викликам тероризму і мультикультуралізму, міграції та популізму. Так само на подібних «недопрацюваннях» Заходу дедалі активніше й ефективніше грає Росія, «відтіняючи» їх зокрема своїми внутрішніми «духовними скрепами» і зовнішньою новою версією геокультурного месіанства», - заявив він⁴.

«По суті, Росія, зумівши дуже точно прикласти своїх зусиль, змогла посилити серйозні внутрішні протиріччя і зіграти на них. Спочатку Brexit⁵, потім події в Каталонії, готовність Шо-

² Горбулін, В. (2016). Світові процеси "гібридної війни" входять у непередбачувані фази, режим доступу: https://ua.censor.net.ua/news/461720/svitovi_protsezy_gibrydnoyi_viyiny_vhodyat_u_neperedbachuvani_fazy_gorbulin

³ Ibidem.

⁴ Ibidem.

⁵ Twitter признал участие российских троллей в кампании за "Брекзит" (2017), режим доступу: <http://www.dw.com/ru/twitter-признал-участие-российских-троллей-в-кампании-за-брекзит/a-42512669>

тландії знову підняти тему референдуму про незалежність, заяви Венеції і Ломбардії про необхідність надати їм більше автономії - хоча майже у всіх випадках проступає участь Росії (часто надмірно перебільшена), однак це не скасовує найголовнішого: поточний європейський інтеграційний проект виявляється нездатним відповісти на зовнішню гібридну агресію», - стверджує Горбулін⁶.

Подібної думки дотримується також Наталія Антелава, у минулому журналістка ВВС, а нині - співзасновниця онлайн-ресурсу Coda Story, який займається викриттям фейкових новин. «Москва дуже добре вміє натискати правильні кнопки, граючи на почуттях... Кремлівські ЗМІ активно використовують внутрішньополітичні проблеми України, а також націоналістичний дискурс, а саме вигадані історії про так званих «бандерівців»⁷. Особливо великий вплив російської пропаганди на Сході України, зазначає журналістка. До прикладу, Антелава згадала історію з російських ЗМІ про начебто смерть десятирічної дівчинки під час бомбардувань у непідконтрольному українському урядові Донецьку: «Ми почали з'ясовувати, кого насправді вбили. І виявилось, що нікого не вбили і взагалі ніякого бомбардування не було. Але люди цьому повірили» - підсумовує Антелава⁸. А посол Сполучених Штатів Америки Марі Йованович під час однієї з медіа конференцій на «Радіо Свобода» зізналася, що Україна знаходиться на передовій інформаційної війни, а українські журналісти – в авангарді цієї битви⁹.

Насправді подібні оцінки авторитетних політиків та дослідників можна почути дедалі частіше, адже усвідомлення такого феномену як *гібридна війна* перестає чимось уявним і далеким від реальності.

Сучасні інформаційні системи та технології лише посилюють ефект безконтрольності та безвідповідальності ЗМІ перед громадянами, а політикам дають зручне підґрунтя для використання дезінформації, пропаганди, фейків та маніпулювання громадською думкою.

В цьому контексті виникає логічне питання: для чого Російській федерації втручатися у внутрішні справи країн Центрально-Східної Європи, навіщо намагатися впливати на виборчі процеси та формувати громадську думку інших держав? Відповідь доволі очевидна. Дестабілізація і слабкість сусідів завжди були перевагою і силою Росії. На жаль, ми можемо констатувати, що геополітичні прагнення Росії завжди підштовхували її до дій які руйнують сутність демократії, адже слабкість Європи – це домінування Кремля, можливість реалізації різноманітних інтеграційних процесів, таких як «Русській мір» про які, зокрема, чимало сказано у працях молодого українського дослідника Ігоря Мельничука¹⁰. У цих інтеграційних проектах Україна займає ключове місце, як найбільша європейська держава, як держава-місток між НАТО і Росією, тому боротьба Росії за Україну триватиме і надалі, а для цього потрібно не лише боротися за лояльність самих українців, але й їх сусідів.

У сучасному багатополлярному світі інформаційне протистояння є основним засобом забезпечення геополітичного балансу. Мета інформаційного протистояння – забезпечення національних інтересів в інформаційно-психологічній сфері, що включає:

- забезпечення геополітичної і інформаційно-психологічної безпеки держави;
- досягнення військово-політичної переваги і безперечного лідерства у сфері міжнародних відносин;
- забезпечення досягнення цілей національної економічної, ідеологічної, культурної, інформаційно-психологічної експансії;

⁶ Горбулін, В. (2016). Світові процеси "гібридної війни" входять у непередбачувані фази, режим доступу: https://ua.censor.net.ua/news/461720/svitovi_protsesy_gibrydnoyi_viyiny_vhodyat_u_neperedbachuvani_fazy_gorbulin

⁷ "Росія натискає на правильні кнопки": як діє пропаганда Кремля за межами РФ (2015), режим доступу: <http://www.dw.com/uk/росія-натискає-на-правильні-кнопки-як-діє-пропаганда-кремля-за-межами-рф/a-39346717>

⁸ Ibidem.

⁹ Посол США заявила, що Україна знаходиться на передовій інформаційної війни (2018), режим доступу: <https://www.radiosvoboda.org/a/news/28455942.html>

¹⁰ Мельничук, І.М. (2015). Інтеграційні проекти Російської Федерації на пострадянському просторі, Чернівці: ЧНУ, 400 с.

– забезпечення сприятливих умов для переходу власної національної системи соціально-політичних відносин на новий, більш високорозвинутий і високотехнологічний етап еволюційного розвитку;

– трансформація структури національних економічного, політичного, соціально-культурного, інформаційно-психологічного просторів відповідно до власних принципів формування інформаційної картини світу.

Загальний підсумок успішної, навіть незавершеної інформаційної кампанії, приведе до рішень супротивника, що будуть суперечити його намірам чи заважати їхньому виконанню. Метою інформаційних атак є створення таких перешкод процесу ухвалення рішення ворогом, щоб супротивник не міг діяти чи вести війну координовано та ефективно¹¹.

На прикладі України ми можемо чітко побачити як російська медіа політика вплинула на анексію Криму та війну на Донбасі. Видатки на програму «Інформаційне суспільство» (2011–2020 роки) сягатимуть 40,6 млрд. дол. США¹². Метою програми можна вважати повне охоплення російськомовного населення земної кулі як державними, так і приватними ЗМІ Росії.

Варто зазначити, що телебачення досі залишається найбільш впливовим каналом інформаційного впливу. Найбільш потужним і активним серед російських закордонних засобів мовлення, без сумніву, є телеканал Russia Today (RT), заснований у 2005 році та транслюється у більш ніж 100 країнах світу, має понад 700 мільйонів глядачів. Канали «RT US» та «RT UK» виходять у світ із власними студіями у Вашингтоні та Лондоні. Громадяни більшості країн можуть отримати доступ до RT через Інтернет, супутникові та кабельні канали. Крім того, RT поширює власний продукт на YouTube. Слід підкреслити, що формат RT-каналу зробив можливим активну присутність на телевізійному ринку в Європі та США. Крім того, наприкінці 2014 року було додатково запущено інтернет-портал «Супутник», в якому використовується інформаційний потік RT¹³.

Слід зазначити, що активність російської пропаганди у засобах масової інформації США значно збільшується з посиленням інтересу американської аудиторії до подій в Україні. Окрім міжнародного інформаційного агентства RT, яке фінансується з бюджету Росії, кілька інших засобів масової інформації, таких як «Перший канал», представляють Росію за кордоном. Цільова аудиторія його пропаганди – пересічні європейські та американські громадяни, включаючи представників останніх хвиль еміграції з СРСР, особливо в Німеччині, Сполучених Штатах, Канаді та Ізраїлі, Швеції, Фінляндії, Франції, Італії та Іспанії, країнах Балтії та Білорусі і звичайно ж – в Україні¹⁴. Слід зазначити, що кількість пострадянських людей лише в Німеччині становить щонайменше 3 мільйони чоловік. Понад 100 тис. живуть у Чехії та Словаччині, ще більше – в Польщі, не кажучи вже про Латвію, Литву та Естонію. Для більшості емігрантів з Радянського Союзу російська мова є, якщо не головною, панівною мовою або навіть рідною мовою, що успішно використовується пропагандистськими ЗМІ Росії.

Російські інформаційні агентства успішно використали ідею свободи слова та інформації для здійснення дезінформації в американському та європейському медіа-просторі. На думку Т. Снайдера, відомого американського історика, професора Єльського університету, «Російська пропаганда має на меті показати, що істина насправді не існує»¹⁵.

Сучасна російська пропаганда спочатку активно застосовувалась в основному з метою забезпечення влади Путіна. Згодом Кремль, мобілізувавши засоби масової інформації в РФ та проросійські медіа в нашій країні, суттєво посилив свій вплив на інформаційний простір України. При цьому російська пропаганда почала працювати більш диференційовано з населенням. Так, наприклад, російські видання в Україні та проросійські ЗМІ переконували наших громадян в необхідності дружби, співробітництва та стратегічного партнерства двох країн. Проте інфор-

¹¹ Інформаційне протистояння як феномен політичної боротьби(2017), режим доступу: http://www.rusnauka.com/16_ADEN_2010/Politologia/

¹² Хоружий, Г. (2017). Війна Росії проти України: російська пропаганда як складова «гібридної війни», режим доступу: <http://social-science.com.ua/article/1392>

¹³ Ibidem.

¹⁴ Євросоюз боротиметься з російською дезінформацією (2018), режим доступу: <http://www.dw.com/uk/євросоюз-боротиметься-з-російською-дезінформацією/a-18329318>

¹⁵ Yale Professor Talks Russian Propaganda in Ukraine (2016), режим доступу: <http://emorywheel.com/yale-professor-talks-russian-propaganda-in-ukraine/>

маційний вплив на громадян РФ виглядав зовсім інакше. Активно використовуючи засоби масової інформації, в яких уже протягом багатьох років важко були знайти більш-менш об'єктивний матеріал про Україну, Кремль цілеспрямовано формував думку про неієздатність української держави, підігрівав антиукраїнські настрої в російському суспільстві.

У результаті такого диференційованого впливу, який здійснювався під керівництвом адміністрації президента РФ, виникла досить різна орієнтація суспільств двох країн. Так, наприклад, за різними соціологічними опитуваннями, до 15% українських громадян мали лише певні негативні уявлення про Російську Федерацію. Утім, близько 60 % респондентів в РФ чітко висловлювали негативну позицію щодо українців та нашої країни в цілому¹⁶. Багато інших прикладів і фактів російсько-українських відносин та зовнішньої політики РФ протягом тривалого періоду повинні були б налаштувати наших громадян та й міжнародну громадськість на більш критичне ставлення до нашого «стратегічного партнера» і його можливих дій.

Нинішня інформаційна політика Російської Федерації набула характеру цілеспрямованої інформаційної війни проти України: необ'єктивність, перекручування фактів, відверта неприхована брехня, кремлівська пропаганда як частина політики Кремля в цілому. Робота ЗМІ ведеться за типом жовтої преси. Залучена величезна кількість акторів – громадян Росії, України та інших країн – а також інших спеціалістів на території України для отримання потрібної телевізійної картинки. На думку експерта у сфері інформаційного протиборства Олександра Левченко, Російська Федерація здійснює проти України перманентну, масштабну, довготривалу інформаційну кампанію, яка фактично розпочалася з моменту здобуття нашою державою незалежності. Ця кампанія то згасає, то розгорається, залежно від складу уряду та політичних курсів України, але вона завжди тривала і триває. Також експерт переконаний, що основною стратегічною метою інформаційної кампанії РФ щодо України є встановлення повного контролю над внутрішньою та зовнішньою політикою нашої держави і утримання України в межах свого геополітичного впливу. На шляху до досягнення цієї мети, Росія вдається до різних інформаційних операцій, спрямованих на протидію євроінтеграції та просування власних економічних інтересів, на формування думки українського населення щодо легітимності нинішньої влади в Україні та доцільності зміни територіального устрою шляхом федералізації або відторгнення території¹⁷.

Починаючи з кінця лютого 2014 року абсолютна більшість російських традиційних ЗМІ включились в інформаційно-психологічну боротьбу проти України, намагаючись підтримати проведення військової операції. Такі видання як «Известия», «Российская газета», «Московский комсомолец», «Коммерсантъ», «Взгляд», а також інформаційні агенції «РИА Новости», «ИТАР-ТАСС», «РОСБАЛТ», «АИС» не лише передруковували неперевірені новини, але й самі були помічені у створенні цілком неправдивих повідомлень (наприклад, щодо переходу на бік Росії корабля ВМС України «Гетьман Сагайдачний», який повертався після виконання антипіратської місії в Аденській Затоці на Батьківщину)¹⁸.

Іншим прикладом стала спроба телеканалів, зокрема супутникових «Россия-24» та «НТВ мир», підтвердити відповідним відеорядом новини про наявність численних біженців з України до Росії (це стало особливо актуальним, зважаючи на розповсюджену раніше інформацію про те, що близько 140 тис. українців звернулись за політичним притулком до Росії)^{19 20}.

Для цього було використано відео з україно-польського кордону, однак поява фотоматеріалів²¹ з реального україно-російського кордону цю новину дезавувало. Також з поси-

¹⁶ Хоружий, Г. (2017). Війна Росії проти України: російська пропаганда як складова «гібридної війни», режим доступу: <http://social-science.com.ua/article/1392>

¹⁷ Ми перебуваємо в умовах реальної інформаційної війни (2017), режим доступу: <http://www.socportal.info/news/mi-perebuvayemo-v-umovah-realnoyi-informatsiyanoi-viyni-z-rosiyeyuekspert>

¹⁸ Флагман ВМФ України «Гетман Сагайдачний» перешел на сторону России (2014), режим доступу: <http://izvestia.ru/news/566817>

¹⁹ Поток беженцев из Украины значительно возрос (2014), режим доступу: <http://www.interfax-russia.ru/South/main.asp?id=477460>

²⁰ Более 140 тысяч граждан Украины перебрались в Россию (2015), режим доступу: <http://ria.ru/world/20140301/997697055.html>

²¹ Фото україно-російського кордону(2015), режим доступу: [http://inpress.ua/uploads/assets/images/Inna/%D0%B32\(3\).jpg](http://inpress.ua/uploads/assets/images/Inna/%D0%B32(3).jpg)

ланням на «РИА Новости»²² передруковувалась новина, що в Україні спостерігається низька явка призовників у «перший день загальної мобілізації», хоча загальна мобілізація ще не була оголошена, а фото- та відео- матеріали доводять протилежне. 6 березня 2014 року на території АР Крим відключили телеканали «1+1» і 5-ий. Ще раніше російський телеканал «Россия-24» захопив ефірні частоти кримської приватної «Чорноморської телерадіокомпанії». Було також заблоковано державну телерадіокомпанію «Крим» у Сімферополі особами у камуфляжній формі без зброї. При цьому генеральний директор ТРК Степан Гулеватий викликав міліцію, але вона не реагувала на виклик²³. Основні меседжі росіян спрямовані на чотири види реципієнтів: на мешканців Росії, на кримчан, на проросійськи налаштованих жителів України та на країни, що стежать за конфліктом і намагаються бути посередниками в ньому:

- на українців, котрі налаштовані проукраїнськи, посили повинні бути більш завуальованими і спрямовуватися на те, щоб викликати негативну реакцію, спровокувати, залякати чи вивести з рівноваги;

- на мешканців Криму спрямовані меседжі: «своїх не кидаємо», «єдиний народ», «відновлення справедливості», «Крим – Росія»;

- на проросійськи налаштованих українців та тих, хто сумнівається: «українська влада нелегітимна», «ми вас в біді не кинемо», «ми один народ», «владу захопили бандерівці, які будуть вас вбивати», «якщо будете діяти – ми прийдемо вас захистити, тільки попросіть»;

- на іноземців: «українська влада нелегітимна», «владу захопили фашисти та екстремісти», «легітимний президент Янукович»,

- «російськомовним України загрожує небезпека», «Україна – ненадійний партнер», «російських військ в Криму нема – це самооборона», «в Україні переслідують інакодумство»;

- на громадян в самій Росії: «ми наддержжава», «своїх в біді не кинемо», «нас боїться весь світ», «наших солдат в Криму немає, але їх дуже люблять місцеві», «ми протистоїмо всесвітньому злу»²⁴.

Російська пропагандистська машина радо використовує ресурс «ВКонтакте», екс-власник якого навіть не заперечував своєї співпраці з ФСБ. Завдяки цьому російські спецслужби можуть отримати доступ до інформації будь-якого користувача цієї соцмережі. Також російська влада традиційно використовує соцмедіа як майданчики для тролінгу та дискредитації активістів і політиків; щоб створити ілюзію великої кількості незгідних із основними настроями користувачів соцмережі, показати наявність «альтернативних» думок. Також спільноти в «ВКонтакте» активно використовують для координації дій та поширення інформації про мітинги так званої «Російської весни»²⁵.

Загалом варто зазначити, що вплив соціальних медіа досі вважався не надто великим у питанні формування політичних позицій. Проте останні події у Європі і світі довели, що соціальні медіа можуть бути майданчиком для політичної мобілізації та формування політичної свідомості громадян. Власне тому в Україні Указом Президента весною 2017 року введено обмеження на використання російських соціальних мереж, якими за оцінками експертів користувалися 12-14 мільйонів українців²⁶.

Проте поширення дезінформації є не єдиним засобом дестабілізації політичної ситуації в Україні та Європі. Останніми роками російські хакери почали активно застосовувати кібератаки на інформаційні ресурси та державні установи сусідніх держав. Раніше такий сценарій розвитку подій можна було уявити лише у голлівудських бойовиках.

Так, 3 березня 2014 року Українські ЗМІ повідомили про масові DDOS-атаки на їх веб-ресурси, серед них: Цензор.НЕТ, Тиждень.ua, Українська правда та інші. Також про атаку на свої сайти повідомила медіагрупа «1+1», заявивши, що всі інформаційні сайти «1+1 Media» і

²² Явка в первый день мобилизации на Украине низкая (2014), режим доступу: <http://ria.ru/world/20140302/997790546.html>

²³ У Криму відключили 5-ий канал і 1+1 (2014), режим доступу: <http://www.pravda.com.ua/news/2014/03/6/7017872/?attempt=1>

²⁴ Заноз, Назар (2016). Кримська інформаційна війна, режим доступу: https://zaxid.net/krimaska_informatsiyna_viyuna_rosiya_zavdaye_udar_pershoyu_n1305008

²⁵ Ibidem.

²⁶ Саваневський, М. (2017), Чому російські соцмережі треба було закрити ще 3 роки тому?, режим доступу: <http://watcher.com.ua/2017/05/16/chomu-rosiyski-sotsmerezhi-treba-bulo-zakryty-sche-3-roky-tomu/>

сайт каналу 1+1 піддалися DDOS-атаці. З перебоями працювали деякі урядові сайти. Так, насилу завантажувався офіційний сайт МВС України, на якому з'явилася офіційна інформація про оголошення в розшук экс-президента Віктора Януковича, а також заява, про підготовку і вбивство російських солдатів з метою розв'язати війну проти України²⁷. У Службі безпеки повідомили, що приблизно з 20 березня російські спецслужби регулярно вкидають різного роду дезінформацію, мета якої – посіяти в Україні паніку, викликати хвилювання, загострити обстановку. Представники керівництва та дипломати Російської Федерації у своїх виступах, включаючи й виступи в ООН, розповсюджували неправдиву інформацію. Під час прес-конференції в Москві на пряме запитання журналіста, чи для блокування українських військових частин використовуються військові Російської Федерації, президент Володимир Путін заявив, що це сили «кримської самооборони» і що РФ ніякої участі у підготовці цих сил не брала²⁸. Натомість Путін звинуватив Литву і Польщу в підготовці бойовиків для акцій у Києві котрі призвели до повалення режиму Януковича.

Кібератаки, на думку багатьох дослідників дедалі частіше ставатимуть дієвим інструментом дестабілізації політичної ситуації у Європі й Україні зокрема, адже за блокуванням роботи державних інформаційних систем та мереж можуть стояти російські спецслужби²⁹.

Задля посилення своєї доступності у Східній Європі Росія використовує різноманітні засоби насамперед інформаційного характеру, де головну роль відіграють російські медіа як засоби просування її зовнішньополітичних інтересів у Європі та світі загалом. Проте медіа є лише частиною загального плану Кремля по розхитуванню Європи, адже практично у кожній з цих держав з легкістю можна знайти політичні сили котрі пропагують відверто проросійські інтереси і намагаються впливати на прийняття рішень.

Зокрема в Естонії – це «Мир без нацизму», «Нічний дозор», «Нова Русь», «Російський рух в Естонії», «Російська громада Естонії», «Російська партія Естонії». 12 квітня 2014 року члени організації організували мітинг біля Посольства РФ в Таллінні, а сам захід пройшов під гаслами «Слава Беркуту», «Захистимо росіян в Україні та Компартію України»³⁰.

Основним напрямком активності РФ в Латвії виступає підтримка організацій та активістів, які є прибічниками латгальського сепаратизму. До таких структур в країні необхідно віднести «Російське національно-культурне товариство Даугавпілса», «Латгальське відділення російської національної культурної автономії національних меншин Латвії», «Антифашистський комітет»³¹. На окрему увагу заслугоує діяльність «Прибалтійського козацького округу», який очолює Станіслав Дудін. Представники цієї організації агітують за т. зв. «руській мір», а також помічені в організації «військово-патріотичного» виховання латвійської молоді. Також необхідно додати, що Москва на сьогодні активно підтримує громадсько-політичні організації та рухи, метою яких є приход до влади в Латвії. У своїй діяльності вони відкрито агітують за підтримку Євразійського союзу, займають позицію євроскептиків та виступають за впровадження російської мови як другої державної. До цієї групи необхідно віднести наступні організації: «Російський союз Латвії», «Латвійський інтернаціонал» тощо. На тлі розвитку процесу сецесії в Україні сепаратистські тенденції спостерігаються і на території Латвії. На початку листопада 2014 року з'явилася інформація про те, що в латвійській провінції Латгалія активізувалися агітатори, які ходять житловими будинками і агітують місцеве населення за приєднання регіону до Росії.

²⁷ Украинские СМИ сообщают о DDOS-атаках безграмотных российских хакеров (2018), режим доступу: <http://www.nr2.ru/kyev/487384.html>

²⁸ Путін звинуватив Литву і Польщу в підготовці бойовиків для акцій у Києві (2015), режим доступу: <http://www.pravda.com.ua/news/2014/03/4/7017500/?attempt=1>

²⁹ Nakashima, Ellen (2018). Russian military was behind 'NotPetya' cyberattack in Ukraine, CIA concludes, mode of access: https://www.washingtonpost.com/world/national-security/russian-military-was-behind-notpetya-cyberattack-in-ukraine-cia-concludes/2018/01/12/048d8506-f7ca-11e7-b34a-b85626af34ef_story.html?utm_term=.7aafa914a137

³⁰ Никоноров, Олександр (2018). "Запчели" та "Йоббіки": З чиею допомогою Росія "качатиме" Східну Європу, режим доступу: <https://dn.depo.ua/ukr/dn/zapcheli-ta-yobbiki-z-chiyeyu-dopomogoyu-rosiya-kachatime-shidnu-yevgoru-20170727613262>

³¹ Никоноров, Олександр (2018). "Запчели" та "Йоббіки": З чиею допомогою Росія "качатиме" Східну Європу, режим доступу: <https://dn.depo.ua/ukr/dn/zapcheli-ta-yobbiki-z-chiyeyu-dopomogoyu-rosiya-kachatime-shidnu-yevgoru-20170727613262>

У березні 2014 року на сайті громадських ініціатив avaaz.org громадянами Латвії був організований збір голосів за включення Латвії до складу Російської Федерації. У січні 2015 р. в соціальних мережах популяризувалась ідея створення т. зв. «Латгальської народної республіки»³².

Ситуація в Литві дещо відмінна від сусідніх Латвії та Естонії. Оскільки російська етнічна меншина у кількісному еквіваленті є досить незначною, російська сторона робить ставку на використання поляків у антилитовській деструктивній політиці. Примітно, що при цьому Кремль робить акцент на формування ситуативних альянсів між організаціями польської та російської етнічних меншин. Головним флагманом деструктивної політики Кремля в регіоні виступає партія «Виборча акція поляків в Литви» («Акція wyborcza polaków na Litwie»), лідером якої є Вальдемар Томашевський³³. Вказана політична сила активно співпрацює з політичною партією «Російський альянс», що представляє інтереси російськомовної громади Литви.

Цікавою є ситуація на території сусідньої з Україною Словаччини, де російська політична присутність демонструє динаміку зросту з 2014 року. Основними флагманами російської політики в країні виступають праві організації та рухи, а також структури, що публічно виступають за розвиток російсько-словацького співробітництва. Основними акторами російської політичної присутності на території Словаччини виступають наступні організації «Словацькі призовники», українофобське «Почесне посольство Новоросії», «Нічні вовки», «Народна партія – «Наша Словаччина», котра На парламентських виборах в Словаччині в 2016 році набрала 8,04% і отримала 14 мандатів в Національній Раді Словацької Республіки. Керівництво партії підтримує зв'язки з російськими політиками. За інформацією www.radiosvoboda.org, Генеральний прокурор Словаччини Яромір Чіжнар 25 травня 2017 року підтвердив, що Генпрокуратура виступила з вимогою розпустити радикальну «Народну партію «Наша Словаччина» за антидемократичні гасла³⁴.

На території Чехії активність російської сторони спостерігається протягом багатьох років. Згідно з інформацією чеського дослідника Анджея Кундри, автора книги «Агенти Путіна», окремої уваги заслуговує кількість працівників Посольства РФ в Чехії, яка є досить високою як для 10-мільйонної східноєвропейської країни³⁵. Також існує багато підстав вважати, що саме російське Посольство в м. Прага виступає в якості головного центра російської резидентури в східноєвропейському регіоні. Втім вдаватися до аналізу ймовірних впливів Росії у Чехії нам видається абсурдним на тлі заяв діючого Президента країни Мілоша Земана про визнання анексії Криму завершеним фактом і заклику європейських політиків відмовитися від спроб повернути Крим Україні³⁶.

Активність російських спецслужб на території Угорщини призвела до активізації ультраправих організацій та рухів, що виступають з реваншистськими гаслами відносно сусідніх України, Словаччини, Сербії та Румунії, на території яких проживають представники угорської меншини. Зокрема з російськими спецслужбами співпрацював депутат від ультраправої партії «Йоббік» Бела Ковач, який був звинувачений у шпигунській діяльності на користь РФ. Як відомо, саме угорський уряд є найбільш радикально налаштованими після прийняття Україною нового Закону про освіту у 2017 році, при цьому замовчуючи факт відсутності на її території шкіл з іншою, окрім державної, мови навчанням (у порівнянні із понад 600 школами навчання різними мовами в Україні).

За кілька останніх років значно загострилася ситуація у Польщі, де нещодавно Сенат Польщі прийняв без поправок закон про Інститут національної пам'яті Польщі, у якому передбачено кримінальну відповідальність за заперечення так званих «злочинів українських націоналістів» проти поляків³⁷. У нашій науковій розвідці ми жодним чином не будемо торкатися складних

³² Никоноров, Олександр (2018). "Запчели" та "Йоббіки": З чією допомогою Росія "качатиме" Східну Європу, режим доступу: <https://dn.depo.ua/ukr/dn/zapcheli-ta-yobbiki-z-chiyeyu-dopomogoyu-rosiya-kachatime-shidnu-yevropu-20170727613262>

³³ Ibidem.

³⁴ Ibidem.

³⁵ Kundra, Ondřej (2016). *Putinovi agenti: jak ruští špioni kradou naše tajemství*, Brno: BizBooks, 200 s.

³⁶ Президент Чехії пропонує заплатити Україні та узаконити анексію Криму (2017), режим доступу: <https://www.pravda.com.ua/news/2017/10/10/7157889/>

³⁷ Сенат Польщі ухвалив скандальний закон, де згадано "українських націоналістів" (2018), режим доступу: <https://www.pravda.com.ua/news/2018/02/1/7170210/>

питання історичного минулого між поляками та українцями, проте лише зазначимо, що зростання на території Польщі антиукраїнських настроїв на наш погляд не є випадковим і, на тлі зростання трудової міграції українців ця тенденція несе загрозу як для України так і для самої Польщі. Дивно, що від моменту розпаду СРСР поляки активно виступали «адвокатами» українців у ЄС, і попри наявність експертних дискусій щодо складних сторінок минулого між двома націями, саме в останні два роки ці питання стали надто політизованими і публічними. На наш погляд, це грає лише на руку Росії і дестабілізує ситуацію у регіоні.

Як бачимо, російський медіа простір є свого роду майданчиком формування громадської думки як самих росіян, так і громадян європейських держав. Головні атрибути російських медіа полягають у використанні різних міфів, зокрема таких як: Русь на чолі з Москвою включає і територію колишньої Київської Русі, і відповідно Київ – це також руське (тобто російське місце), а українці – це ті ж росіяни які заблукали, і їх треба повертати на шлях істинний, Сталін був ефективним менеджером і вождем; Голодомору не було, його вигадали «бандерівці»; СРСР ніколи не був союзником Гітлера; Путін — це «Сталін сьогодні»; єдина країна-переможець в Другій світовій війні — Російська Федерація (навіть не РФСР); США — найагресивніша країна у світі, у Європі – засилля геїв і взагалі захід скоро загине, найкращий у світі світ – це «русській мір», усіх російськомовних громадян інших держав Росія зобов'язана захищати від «фашистів» тощо.

Російські інформаційні кампанії здебільшого характеризується маніпулюванням громадською думкою, підміною сутності явищем, причини наслідком, порушенням принципів історичного та логічного, використанням публічного шантажу, дезінформації і розповсюдженням тотальної брехні. Певні пропагандистські акції РФ приписуються США та іншим країнам НАТО. Отже, дії Росії представляються як вимушені, як захист від «агресії Заходу».

Варто зауважити, що Захід поступово почав розуміти наскільки впливовою може бути роль російських медіа як пропагандистського інструменту у руках Москви. Зокрема у країнах-членах ЄС створюються громадські організації із захисту вітчизняного інформаційного простору³⁸, приймаються закони на рівні держави по протидії російській пропаганді³⁹, навіть Європарламент ухвалив резолюцію про боротьбу з російською пропагандою⁴⁰. У документі вказано, що влада РФ здійснює пропаганду проти Євросоюзу та держав «Східного партнерства» (Азербайджану, Вірменії, Білорусі, Грузії, Молдови та України). «Російський уряд застосовує широкий спектр інструментів, зокрема аналітичні центри й фонди (наприклад, «Русский мир»), спеціальні держустанови (наприклад, «Россотрудничество»), багатомовні телекомпанії (наприклад, RT), псевдоновинні агенції та мультимедійні сервіси (зокрема Sputnik), міжнародні соціальні та релігійні групи, соціальні мережі та інтернет-тролів для того, щоб піддати сумніву демократичні цінності, посіяти розкол у Європі, забезпечити підтримку на внутрішній арені та створити в країнах «Східного партнерства» ЄС враження недієздатності їхніх держструктур», - ідеться у тексті резолюції⁴¹.

Європарламент закликав Єврокомісію та країни-члени ЄС збільшити фінансування «демократичних інструментів ЄС», які підтримують свободу ЗМІ у країнах «Східного партнерства» та Росії. Зокрема Європарламент вимагає виділення додаткових коштів на ці цілі Європейському фонду за демократію, Європейському інструменту демократії та прав людини (EIDHR), Моніторингу свободи ЗМІ країн «Східного партнерства» (EaP Media Freedom Watch) та низці інших.

Висновки. Таким чином, основними напрямками деструктивної політики Кремля в країнах Східної Європи виступають:

- організаційно-матеріальна підтримка організацій російських співвітчизників;
- використання фактору національних меншин для тиску на центральну владу та активізації сепаратистських процесів;

³⁸ У Польщі створена організація з виявлення і протидії російській пропаганді (2017), режим доступу: <https://hromadske.ua/posts/u-polshchi-stvorena-orhanizatsiia-z-vyavleniia-i-protydii-rosiiskii-propahandi>

³⁹ Голова парламенту Молдови підписав закон про боротьбу з російською пропагандою (2018), режим доступу: https://dt.ua/WORLD/golova-parlamentu-moldovi-pidpisav-zakon-pro-borotbu-z-rosiyskoju-propagan-doyu-265666_.html

⁴⁰ Європарламент ухвалив резолюцію про боротьбу з російською пропагандою (2018), <http://www.dw.com/uk/европарламент-ухвалив-резолюцію-про-боротьбу-з-російською-пропагандою/a-36492759>

⁴¹ Ibidem.

- співпраця з ультраправими та ультралівими організаціями і рухами з метою використання їх в екстремістській діяльності як на території країн їхнього походження, так і в сусідніх державах;

- збільшення присутності російських спецслужб з метою збору інформації розвідувального характеру та впливу на військово-політичну та соціально-економічну ситуацію у країнах балто-чорноморського регіону.

Водночас попри усі намагання виправдати свої дії на Сході України і анексії Криму, більшість дослідників схиляються до думки, що свою війну у інформаційному просторі Європи Росія поки програє. Причинами цього є не лише усвідомлення державами ЄС та країн Східного партнерства загрози які несуть російські медіа для формування громадської думки, але й конкретні дії з боку органів державної влади, неурядових організацій, спецслужб, високий рівень політичної культури громадян та професійність європейських медіа-аналітиків котрі розвінчували російські фейки і почали значно обережніше ставитися до російських новинних ресурсів та джерел. Очевидно, що Європа виявилася не готовою до агресивної та багатогранної медіа політики Росії, проте досвід України у її протистоянні з найбільшою державою світу дозволяє переосмислити підходи до національної безпеки у тому числі і у сфері інформаційного простору, котрий сьогодні є не менш значимим, аніж власне економічні та соціокультурні зв'язки.

Список джерел

1. Более 140 тысяч граждан Украины перебрались в Россию (2015), режим доступу: <http://ria.ru/world/20140301/997697055.html>
2. Голова парламенту Молдови підписав закон про боротьбу з російською пропагандою (2018), режим доступу: https://dt.ua/WORLD/golova-parlamentu-moldovi-pidpisav-zakon-pro-borotbu-z-rosiyskoju-propagandoyu-265666_.html
3. Горбулін, В. (2016). Світові процеси "гібридної війни" входять у непередбачувані фази, режим доступу: https://ua.censor.net.ua/news/461720/svitovi_protsey_gibrydnoyi_viyiny_vhodyat_u_neperedbachuvani_fazy_gorbulin
4. Європарламент ухвалив резолюцію про боротьбу з російською пропагандою (2018), <http://www.dw.com/uk/європарламент-ухвалив-резолюцію-про-боротьбу-з-російською-пропагандою/a-36492759>
5. Євросоюз боротиметься з російською дезінформацією (2018), режим доступу: <http://www.dw.com/uk/євросоюз-боротиметься-з-російською-дезінформацією/a-18329318>
6. Заноз, Назар (2016). Кримська інформаційна війна, режим доступу: https://zaxid.net/krimaska_informatsiyna_viyina_rosiya_zavdaye_udar_pershoyu_n1305008
7. Інформаційне протистояння як феномен політичної боротьби(2017), режим доступу: http://www.rusnauka.com/16_ADEN_2010/Politologia/
8. Мельничук, І.М. (2015). Інтеграційні проекти Російської Федерації на пострадянському просторі, Чернівці: ЧНУ, 2015, 400 с.
9. Ми перебуваємо в умовах реальної інформаційної війни (2017), режим доступу: <http://www.socportal.info/news/mi-perebuvaemo-v-umovah-realnoyi-informatsiynoyi-viyini-z-rosiyeuekspert>
10. Никоноров, Олександр (2018), "Запчели" та "Йоббіки": З чією допомогою Росія "качатиме" Східну Європу, режим доступу: <https://dn.depo.ua/ukr/dn/zapcheli-ta-yobbiki-z-chiyeyu-dopomogoyu-rosiya-kachatime-shidnu-yevropu-20170727613262>
11. Посол США заявила, що Україна знаходиться на передовій інформаційної війни (2018), режим доступу: <https://www.radiosvoboda.org/a/news/28455942.html>
12. Поток беженцев из Украины значительно возрос (2014), режим доступу: <http://www.interfax-russia.ru/South/main.asp?id=477460>
13. Президент Чехії пропонує заплатити Україні та узаконити анексію Криму (2017), режим доступу: <https://www.pravda.com.ua/news/2017/10/10/7157889/>
14. Путін звинуватив Литву і Польщу в підготовці бойовиків для акцій у Києві (2015), режим доступу: <http://www.pravda.com.ua/news/2014/03/4/7017500/?attempt=1>
15. "Росія натискає на правильні кнопки": як діє пропаганда Кремля за межами РФ (2015), режим доступу: <http://www.dw.com/uk/росія-натискає-на-правильні-кнопки-як-діє-пропаганда-кремля-за-межами-рф/a-39346717>

16. Саваневський, М. (2017). Чому російські соцмережі треба було закрити ще 3 роки тому?, режим доступу: <http://watcher.com.ua/2017/05/16/chomu-rosiyski-sotsmerezhi-treba-bulo-zakryty-sche-3-roky-tomu/>
17. Сенат Польщі ухвалив скандальний закон, де згадано "українських націоналістів" (2018), режим доступу: <https://www.pravda.com.ua/news/2018/02/1/7170210/>
18. У Криму відключили 5-ий канал і 1+1 (2014), режим доступу: <http://www.pravda.com.ua/news/2014/03/6/7017872/?attempt=1>
19. У Польщі створена організація з виявлення і протидії російській пропаганді (2017), режим доступу: <https://hromadske.ua/posts/u-polshchi-stvorena-orhanizatsiia-z-vyivlennia-i-protydii-gosiiskii-propahandi>
20. Украинские СМИ сообщают о DDOS-атаках безграмотных российских хакеров (2018), режим доступу: <http://www.nr2.ru/kiiev/487384.html>
21. Флагман ВМФ Украины «Гетман Сагайдачный» перешел на сторону России (2014), режим доступу: <http://izvestia.ru/news/566817>
22. Фото україно-російського кордону(2015), режим доступу: [http://inpress.ua/uploads/assets/images/Inna/%D0%B32\(3\).jpg](http://inpress.ua/uploads/assets/images/Inna/%D0%B32(3).jpg)
23. Хоружий, Г. (2017). Війна Росії проти України: російська пропаганда як складова «гібридної війни», режим доступу: <http://social-science.com.ua/article/1392>
24. Явка в первый день мобилизации на Украине низкая (2014), режим доступу: <http://ria.ru/world/20140302/997790546.html>
25. Kundra, Ondřej (2016). Putinovi agenti: jak ruští špioni kradou naše tajemství, Brno: BizBooks, 200 s.
26. Nakashima, Ellen (2018). Russian military was behind 'NotPetya' cyberattack in Ukraine, CIA concludes, mode of access: https://www.washingtonpost.com/world/national-security/russian-military-was-behind-notpetya-cyberattack-in-ukraine-cia-concludes/2018/01/12/048d8506-f7ca-11e7-b34a-b85626af34ef_story.html?utm_term=.7aafa914a137
27. Twitter признал участие российских троллей в кампании за "Брекзит" (2017), режим доступу: <http://www.dw.com/ru/twitter-признал-участие-российских-троллей-в-кампании-за-брекзит/a-42512669>
28. Yale Professor Talks Russian Propaganda in Ukraine (2016), режим доступу: <http://emorywheel.com/yale-professor-talks-russian-propaganda-in-ukraine/>

References

1. Bolee 140 tysyach hrazhdan Ukrainy perebralys v Rossyyu (2015), rezhym dostupu: <http://ria.ru/world/20140301/997697055.html>
2. Holova parlamentu Moldovy pidpysav zakon pro borotbu z rosiyskoyu propahandoyu (2018), rezhym dostupu: https://dt.ua/WORLD/golova-parlamentu-moldovi-pidpisav-zakon-pro-borotbu-z-rosiyskoyu-propagandoyu-265666_.html
3. Horbulin, V. (2016). Svitovi protsesy "hibrydnoyi viyny" vkhodyat u neperedbachuvani fazy, rezhym dostupu: https://ua.censor.net.ua/news/461720/svitovi_protsey_gibrydnoyi_viyiny_vhodyat_u_neperedbachuvani_fazy_gorbulin
4. Yevroparlament ukhvalyv rezolyutsiyu pro borotbu z rosiyskoyu propahandoyu (2018), <http://www.dw.com/uk/европарламент-ухвалив-резолуцію-про-боротьбу-з-російською-пропагандою/a-36492759>
5. Yevrosoyuz borotymetsya z rosiyskoyu dezinformatsiyeyu (2018), rezhym dostupu: <http://www.dw.com/uk/евросоюз-боротиметься-з-російською-дезінформацією/a-18329318>
6. Zanoz, Nazar (2016). Krymska informatsiyana viyna, rezhym dostupu: https://zaxid.net/krymska_informatsiyana_viyina_rosiya_zavdaye_udar_pershoyu_n1305008
7. Informatsiyne protystoyannya yak fenomen politychnoyi borotby(2017), rezhym dostupu: http://www.rusnauka.com/16_ADEN_2010/Politologia/
8. Melnychuk, I.M. (2015). Intehratsiyini proekty Rosiyskoyi Federatsiyi na postradyanskomu prostori, Chernivtsi: CHNU, 2015, 400 s.
9. My perebuvaemo v umovakh realnoyi informatsiyanoi viyny (2017), rezhym dostupu: <http://www.socportal.info/news/mi-perebuvaemo-v-umovah-realnoyi-informatsiyanoi-viyini-z-rosiyeyuekspert>

10. Nykonorov, Oleksandr (2018). "Zapchely" ta "Yobbiky": Z chyeyu dopomohoyu Rosiya "kachatyme" Skhidnu Yevropu, rezhym dostupu: <https://dn.depo.ua/ukr/dn/zapcheli-ta-yobbiki-z-chiyeyu-dopomogoyu-rosiya-kachatime-shidnu-yevropu-20170727613262>
11. Posol SSHA zayavyla, shcho Ukrayina znakhodytsya na peredoviy informatsiynoyi viynu (2018), rezhym dostupu: <https://www.radiosvoboda.org/a/news/28455942.html>
12. Potok bezhentsev yz Ukrayny znachytelno vozros (2014), rezhym dostupu: <http://www.interfax-russia.ru/South/main.asp?id=477460>
13. Prezydent Chekhiyi proponuye zaplattyty Ukrayini ta uzakonyty aneksiyu Krymu (2017), rezhym dostupu: <https://www.pravda.com.ua/news/2017/10/10/7157889/>
14. Putin zvyuvatyv Lytvu i Polshchu v pidhotovtsi boyovykh dlya aktsiy u Kyievi (2015), rezhym dostupu: <http://www.pravda.com.ua/news/2014/03/4/7017500/?attempt=1>
15. "Rosiya natyskaye na pravylni knopky": yak diye propahanda Kremlya za mezhamy RF (2015), rezhym dostupu: <http://www.dw.com/uk/росія-натискає-на-правильні-кнопки-як-діє-пропаганда-кремля-за-межами-рф/a-39346717>
16. Savanevskyy, M. (2017). Chomu rosiyski sotsmerezhi treba bulo zakryty shche 3 roky tomu?, rezhym dostupu: <http://watcher.com.ua/2017/05/16/chomu-rosiyski-sotsmerezhi-treba-bulo-zakryty-sche-3-roky-tomu/>
17. Senat Polshchi ukhvalyv skandalnyy zakon, de z-hadano "ukrayinskykh natsionalistiv" (2018), rezhym dostupu: <https://www.pravda.com.ua/news/2018/02/1/7170210/>
18. U Krymu vidklyuchyly 5-yy kanal i 1+1 (2014), rezhym dostupu: <http://www.pravda.com.ua/news/2014/03/6/7017872/?attempt=1>
19. U Polshchi stvorena orhanizatsiya z vvyavlennya i protydyi rosiyskiy propahandi (2017), rezhym dostupu: <https://hromadske.ua/posts/u-polshchi-stvorena-orhanizatsiia-z-vyivlennia-i-protydyi-rosiiskii-propahandi>
20. Ukraynskye SMY soobshchayut o DDOS-atakakh bez-hramotnykh rossyskykh khakerov (2018), rezhym dostupu: <http://www.nr2.ru/kyev/487384.html>
21. Flahman VMF Ukrayny «Hetman Sahaydachnyy» pereshel na storonu Rossyy (2014), rezhym dostupu: <http://izvestia.ru/news/566817>
22. Foto ukrayino-rosiyskoho kordonu(2015), rezhym dostupu: [http://inpress.ua/uploads/assets/images/Inna/%D0%B32\(3\).jpg](http://inpress.ua/uploads/assets/images/Inna/%D0%B32(3).jpg)
23. Khoruzhyy, H. (2017). Viyna Rosiyi proty Ukrayiny: rosiyska propahanda yak skladova «hibrydnoyi viyny», rezhym dostupu: <http://social-science.com.ua/article/1392>
24. Yavka v pervyy den mobylizatsyy na Ukrayne nyzkaya (2014), rezhym dostupu: <http://ria.ru/world/20140302/997790546.html>
25. Kundra, Ondřej (2016). Putinovi agenti: jak ruští špioni kradou naše tajemství, Brno: BizBooks, 200 s.
26. Nakashima, Ellen (2018). Russian military was behind 'NotPetya' cyberattack in Ukraine, CIA concludes, mode of access: https://www.washingtonpost.com/world/national-security/russian-military-was-behind-notpetya-cyberattack-in-ukraine-cia-concludes/2018/01/12/048d8506-f7ca-11e7-b34a-b85626af34ef_story.html?utm_term=.7aafa914a137
27. Twitter priznal uchastie rossiyskiykh troyley v kampanii za "Brekzit" (2017), rezhym dostupu: <http://www.dw.com/ru/twitter-priznal-uchastie-rossiyskiykh-troyley-v-kampanii-za-brekzit/a-42512669>
28. Yale Professor Talks Russian Propaganda in Ukraine (2016), rezhym dostupu: <http://emorywheel.com/yale-professor-talks-russian-propaganda-in-ukraine/>